

Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences

ISSN: 1306-7877 e-ISSN: 2147-5644

15 Kasım / November 2019, 26 : 39-66

Roman Göstergeleri ve Din Sosyolojisi: Eklektik Bir Girişim

Novelistic Signs and Sociology of Religion: An Eclectical Attempt

Birsen Banu OKUTAN

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, Faculty of Theology, Department of

Sociology of Religion

Istanbul, Turkey

bbokutan@istanbul.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3817-7384>

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29228/tbd.2007.39775>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Ağustos / August 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Ekim / October 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Kasım / November 2019

Yayın Sezonu / PubDateSeason: Özel Sayı / Special Issue 2019

Cilt / Volume: 26

Sayfa / Pages: 39-66

Copyright © Published by Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences.

All rights reserved. www.toplumbilimleri.com

Roman Göstergeleri ve Din Sosyolojisi: Eklektik Bir Girişim

Öz: Din sosyolojisi alanında tez hazırlayan lisansüstü bir öğrenci, çalışmasında mütedeyyin eril kamunun davranış pratiklerini saha araştırması ile çözümlemiş, elde edilen tipolojiyi seçili romanlardaki dindar figürler ile karşılaştırmıştır. Metinsel analiz sonuçları ile saha araştırması bulgularının kıyaslanması, tez savunmasına katılan jüri üyeleri tarafından “konu dışı” bulunmuş ve roman ile realitenin birlikteliğinin gösterildiği pasajlar tezdin çıkartılmıştır. Reel düzlemden ilham alarak hazırlanan elinizdeki çalışmada, din sosyolojisi araştırmalarında romanların tipolojik kullanımlarının imkânı hipotetik olarak sorgulanacaktır. Sorgulama sürecinde, itirazların her biri bir başlık altında gösterilecek, roman-sosyoloji ilişkisinin mevcut literatüründen çıkarsanan kompozisyon ile itirazlara karşılık verilecektir. Çalışmanın omurga iddiası, toplumsal metin olarak romanlar ile toplumsal realitenin metinlerarası birlikteliğinin mümkün olduğudur. Bu eksende, Bourdieu’nun düşününsel bir çaba olarak naklettiği skolastik aklın eleştirisini yapmak, disiplinlerarası eklemelenmenin doğallaşmasına kapı aralayacaktır. Düşününsel bir çaba ile metin yazarının kendisine döndüğü, kendisini toplumsal uzamın hem içinde hem dışında var saydığı, sosyo-kültürel, eko-politik ve edebi sınırların birbirinden ayrılmazlığını kanıksadığı oranda kendi metninden haz alacak, okuyucuya haz verecek, bilgiden fazla bilgelik barındıran çözümlemeleri ile toplumsal realiteyi sorgulayabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Roman, Toplumsal Realite, Figür, Fiksyon.

Novelistic Signs and Sociology of Religion: An Eclectical Attempt

Abstract: A graduate student who prepares a thesis in the field of sociology of religion, analyzed the practices of the religious masculine public through a field research and compared available typology he found out, with the pious characters of the selected novels. This comparison between the textual analysis and the results of the field research was evaluated as “out of subject” by the jury members of the thesis, and the passages in which the intertextuality between text and the reality are shown were removed from the thesis. In this study, the possibility of typological usage of novels in the field of the sociology of religion will be questioned hypothetically. During the analyzation process, each of the objections will be shown under a title, and the objections to the thesis will be responded through the related literature on the relationship between novel and sociology. The main claim of the study is that the intertextuality of novels and social reality as a social text is possible. In this context, the criticism of the scholastic mind that Bourdieu conveys as a reflective effort will open the door to the naturalization of interdisciplinary articulation. With a reflective effort, the author of the text will take pleasure from his/her own text, give

pleasure to his/her reader, and can question the social reality through analysis that contains wisdom more than information, as long as he/she considers himself to be both within and outside the social space.

Keywords: Sociology of Religion, Novel, Social Reality, Figure, Fiction.

GİRİŞ

Akademide yaşanan problemleri olduğu gibi aktararak makaleye dönüştürme biçimi, Türkiye’de din sosyolojisi disiplinine ilişkin yayınların yapıldığı arenada alıştığımız bir yazı üslubu değildir. Yurtdışında yayınlanan din sosyolojisi ile ilgili makalelerin yazım biçimlerine baktığımızda ise yaşanan bir sorunun olduğu gibi anlatıldığı ve üzerine tartışma blokları açıldığı -sıradanlaşmış usul olarak- görülmektedir.¹ Wuthnow da din sosyolojisi çalışmalarındaki temel problematikleri belirlediği makalesinde, kendi akademi çevresinden edindiği bilgileri tartışan bir zemin denemesi yapar. Öğrencilerinin, özellikle dördüncü sınıf tez döneminde, “din” konusunu çalışmak istediğini; fakat konuları sosyolojik hale nasıl getireceklerini bilemediğini söyler.² Aslında sorunsal sadece lisans öğrencileri ile de sınırlı değildir; din hususunda yazılan kitapları, editörlerin “sosyolojik değil” diyerek reddetmesi veya eleştiri komitelerinin “din sosyolojisi” disiplininin katkılarını tartıştığı platformlar itirazların seyrini belirlemektedir. Wuthnow din sosyolojisi ve sosyoloji arasında yaratılan gerilimde, iki temel itiraz³ formüle eder ve cevaben bu itirazların kuram, yöntem ve normatif perspektiflere ilişkin yanlış anlaşılmalardan kaynaklandığını tespit ederek nihayetinde “din çalışmalarını, disiplinlerarası bir ilişkiye çevirmeyi” önerir. Wuthnow’un araştırma yönteminden öğrendiğimiz, kendi akademi çevremizin reel problemlerinin masaya yatırılması gerektiği ve özellikle din sosyolojisi gibi varlığını ispat etme çabası içinde olan bir alanın, disiplinlerarası perspektiflere kapı açma zorunluluğudur. Bu iki ilkeyi takiben elinizdeki çalışma, bizi akademik tartışmaların en hararetli zeminlerinden biri olan lisansüstü tez savunma toplantılarından birine götürecektir.

Din Sosyolojisi alanında yüksek lisans yapan bir öğrenci, sunduğu tez çalışmasında, müteaddiyin eril kimliklerin gündelik hayat rutinlerini, tüketim alışkanlıkları çerçevesinde

¹ Mesela Roof makalesinde “Amerikan din sosyolojisi derslerinde, ödev kâğıdım için ilginç bir konum var; fakat onu nasıl araştıracağımı bilmiyorum; bana yardımcı olur musunuz?” gibi sözler sarf eden öğrencilerle sık sık karşılaştığımı söyleyerek akademi içinde yaşadığı problemleri makalesi aracılığıyla çözümlenmeye çalışmaktadır. Bk. Wade Clark Roof, “Research Design”, *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, ed. Michel Stausberg & Steven Engler (Londra & New York: Routledge, 2011), 68.

² Robert Wuthnow, “Sosyoloji ve Din”, çev. İhsan Çapçioğlu, *Toplum Bilimleri Dergisi* 1-3/1-6 (Ocak-Haziran 2006-2009), 230.

³ İtiraz 1: Sosyologlar Dinin Saçma Bir Şey Olduğunu Düşünmektedir.

İtiraz 2: Sosyolojinin Dünyaya Tuhaf Bir Bakışı Vardır.

incelemiş ardından, döneminde en çok okunan iki romanından baş figürleri seçerek İslamcı eril tipolojinin resmini çizmeye çalışmıştır. Öğrencinin hedefi, nihayetinde bugünkü mütedeyyin eril kimliklerin bu iki tipoloji arasında nereye tekabül ettiği/edeceği veya edemeyeceğini gösterme çabasıdır. Böyle bir metin kurgusu, savunma komitesindeki jüri üyelerinin sert eleştirileriyle karşılaşmış, tipolojik örnek olarak sunulan romanlardan türetilen bölümün keyfi olduğu, bu bölümün çıkartılmasıyla çalışmanın genel dokusundan bir şey eksilmeyeceği iddia edilmiş ve bölüm oy çokluğu ile tezden çıkartılmıştır. Bu tablo, romanların din sosyoloji disiplini içindeki operasyonel kullanımının ve metinlerarası yöntemin ivedilikle tartışılması gerektiği kanaatini doğurmuştur. İlerleyen bölümde, savunmanın seyrinden çıkartılan üç temel itiraz sıralanacak, ardından itirazlara yönelik olası cevaplar, ilgili literatürle ilişkilendirilerek verilecektir. Amaç, roman ve toplumsal realitenin metinlerarası okunabilirliğini sorgulamak, akademik hayatın, Bourdieu tabiriyle skolastik aklın eleştirisini yaparak, bir parça olsun “Pascalca düşünme çabasını” din sosyolojisi disiplini içine katabilmektir.⁴

İTİRAZ 1: DİN SOSYOLOJİSİ DİSİPLİNİ İÇİNDEKİ ALAN ÇALIŞMALARI REALİTEDİR, ROMANLAR İSE KEYFİ OLARAK KURGULANMIŞ METİNLERDİR, ŞİMDİKİ ZAMANI TEMSİL POTANSİYELLERİ YOKTUR

Jüri üyelerinin ilk itirazı, din sosyolojisi alan çalışmaları içinde kullanılacak romanların gerçeği yansıtmayacağına yöneliktir. Bu tip eleştiriler, genelde edebiyat, özelde roman sosyolojisi üzerine yaslanan bir literatürün varlığından haberdar olmayı gerekli kılar. Hâkim literatüre bakıldığında, roman-realite ilişkisinin irdelendiği veya böyle bir ikilinin tartışıldığı yazınların merkezi olarak yeri, edebiyat sosyolojisi içinde yer bulur. Stael, Escarpit, Laurensen ve Swingewood, Albrecht, Zima, Sartre gibi isimler edebiyat sosyolojisinin giriş yayınlarını oluşturacak eserler veririrken,⁵ Türkiye’de bu konuda çalışma yapacakları yönlendirecek temel yazın, Fındıkoğlu, Kösemihal, Alver, Soykan ekseninden başlatılabilir.⁶ Konu itibarıyla, roman sosyolojisini ilgilendiren mevcut literatür ise mebzul

⁴ Pierre Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi: Pascalca Düşünme Çabası*, çev. P. Burcu Yalım (İstanbul: Metis Yayınları, 2016).

⁵ Mme De Stael, *Edebiyata Dair*, çev. Safiye Hatay & Vahdi Hatay (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1952); Robert Escarpit, *Sociology of Literature* (No. 4) (London: Frank Cass, 1971); Diana Laurensen & Alan Swingewood, *The Sociology of Literature* (Londra: Paladin, 1972); Milton C. Albrecht, “The Relationship of Literature and Society”, *American Journal of Sociology* 59/5 (1954), 425-436. Pierre V. Zima, *Manuel de Sociocritique* (Paris: l’Harmattan, 2000); Jean-Paul Sartre, *Edebiyat Nedir?*, çev. Bertan Onaran (İstanbul: Can Yayınları, 2006).

⁶ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Bayburtlu Zihni: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi* (İstanbul: Ülkü Basımevi, 1950); Nurettin Şazi Kösemihal, “Edebiyat Sosyolojisine Giriş”, *Sosyoloji Dergisi* 2/19-20 (1964), 1-37; Nurettin Şazi Kösemihal, “Yurdumuzda Edebiyat Sosyolojisiyle İlgili Araştırmalar”, *Sosyoloji Dergisi* 2/21-22 (1967), 185-192; Köksal Alver, “Sosyolojik Eleştiri: Sosyolojik Okumaya Giriş”, *Edebiyat Sosyolojisi*, ed. Köksal Alver (Ankara: Hece Yayınları, 2004), 215-226; Ömer Naci Soykan, *Edebiyat Sosyolojisi, Kuram ve Uygulama* (İstanbul: Dönence Yayınları, 2009). Son dönem yapılan akademik çalışmalar için bk. Safiye Çelik,

miktarda eserin kategorize edilmesini beklemektedir. *Real and Imagined Worlds, Tragic Realism and Modern Society, Roman Kuramı, Gerçeklik ve Romansal Biçim* gibi çalışmalar edebiyat ürünleri içinde romanın gerçekliğe en yakın biçim olduğunu tartışan eserlerden bazılarıdır.⁷ Berger “romancılar sosyal hayat hakkında bize ne söyler” problematiğini çözümlerken, romanların, Fransız toplumunun tarihini birçok tarihçi ve ekonomistten çok daha iyi öğrettiğini söyleyen Engels’in görüşünü destekler; Mailer’ın “Roman gibi Tarih, Tarih gibi Roman” yazını, roman yazarlarının ve filozofların birbirlerini hararetle okumalarını, Rousseau ve Diderot gibi toplumsal düşünürlerin, aynı zamanda roman yazarı olmalarını kanıt olarak gösterir.⁸ Yine 18. yüzyıldaki romanların toplumun bir aynası olduğu fikrine çok geniş bir makbuliyet alanı tanındığını, romanın da bilim gibi insan davranışını ve toplumu açıklamak üzere yola çıktığını, romanlarda topluluklar, kültürler, siyasal yapılanmalar veya sınıf farklılıkları hakkında bilgiler verildiğini söyler.⁹ Watt da “romanın gerçekçiliğinin, sunduğu yaşam tarzından değil, onu sunuş tarzından” kaynaklandığını söylerken; romanların herhangi bir insanın özel yaşamından ziyade, her türlü insanın yaşamını aktardığı için hayati olduğunu belirtir.¹⁰ Felsefi gerçeklik ile edebi gerçeklik birçok açıdan birbirine benzer; felsefi gerçekçiliğin hakikate erişmek için seçtiği yollar gibi roman da insani deneyimleri aktarırken edebi teknikler kullanır.¹¹ Bu edebi teknikler aracılığı ile zamansal ve mekânsal çerçevede insanların yaşamları biçimsel gerçekçilik ile kurulur, “gerçekle yaşam sıkı ve ayrıntılı bir bağlantı”¹² içinde kalır. Bu çerçevede vurgu yapan yayınları, bütünsel perspektif içinde sunmak çalışmanın sınırlarını aşacağı için sosyolojik zeminden bir rota çizip hem yapısal hem pre-postyapısal hem de postyapısal bakış açısını temsil eden üç düşünür ekseninde itirazlara cevap vermek makul görünmektedir. Bir diğer ifadeyle, yapısalcı Goldmann, pre-postyapısalcı¹³ Bakhtin ve post-yapısalcı Barthes’dan yola çıkarak

Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Mehmet Akif Ersoy (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Neslihan Şen Altın, *Edebiyat Sosyolojisi Açısından Postmodern Romanın Toplumsal Temelleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

⁷ Morroe Berger, *Real and Imagined Worlds: The Novel And Social Science* (Harvard: Harvard University Press, 1977); John Orr, *Tragic Realism and Modern Society: Studies in the Sociology of the Modern Novel* (London: Macmillan Press, 1977); Georg Lukacs, *Roman Kuramı*, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Metis Yayınları, 2017); Watt, Ian. “Gerçekçilik ve Romansal Biçim”, dnl. ve çev. Mehmet Sert, *Gerçekçilik ve Romansal Biçim* (İstanbul: Yirmi Dört Yayınevi, 2006).

⁸ Berger, *Real and Imagined Worlds: The Novel And Social Science*, 1.

⁹ Berger, *Real and Imagined Worlds: The Novel And Social Science*, 6.

¹⁰ Watt, “Gerçekçilik ve Romansal Biçim”, dnl. ve çev. Mehmet Sert, 10.

¹¹ Watt, “Gerçekçilik ve Romansal Biçim”, dnl. ve çev. Mehmet Sert, 39.

¹² Watt, “Gerçekçilik ve Romansal Biçim”, dnl. ve çev. Mehmet Sert, 41.

¹³ Bakhtin genel olarak post yapısalcılığın başlangıcı (Petkova, 2005:1) olarak düşünülmektedir; bk. Petkova Sonya, “Mikhail Bakhtin: A Justification of Literature”, *Stanford’s Student Journal of Russian, East European, and Eurasian Studies* 1 (2005), 1. *Introducing Bakhtin* isimli çalışmada Vice, Bakhtin’in ön-postyapısalcı (pre-poststructuralist) bakış açısına sahip olduğunu belirtir. Bk. Sue Vice, *Introducing Bakhtin* (Manchester: Manchester University Press, 1997).

ileri sürebileceğimiz önerme, “romanın” realite dışı –keyfi olarak inşa edilmiş, fiksiyon bir metin gibi görülemeyeceği iddiasıdır.

Yapısalcılık kategorisinde zikredebileceğimiz Goldmann’ın¹⁴ realite ve roman arasında kurduğu ilişki, toplumsal yaşamın edebi ürünler üzerinde etkili olduğunu kabul ile başlar. Edebiyat ve felsefe, toplumsal olgulara dayanan dünya görüşlerinin anlatımlarıdır.¹⁵ Bu anlatım, somut olarak gözlenen evrenin söylenme biçimi gibi gerçekleri yansıtır. Yapıt üreticilerinin dünya görüşlerine veya bilinçli seçtiği eğilimlere rağmen veya onlara karşı, ‘gerçeklik’ kendisini göstermektedir. Bu nedenle Goldmann “krallık rejimine bağlı ve gerici Balzac, çökmekte olan bir aristokrasinin ve bir monarşinin kötülüklerini hiç kimsenin başaramadığı kadar iyi anlattı; evrensel ve ortaçağa ilişkin bir imparatorluk ülküsüne bağlanan Dante, Rönesans’ın bireyci dünya görüşünü haber veriyordu”¹⁶ der. Yapıtların iktisadi, sosyo-kültürel etkenlerle girift ilişkisinin açıklanabilmesinde temel motif, gerçekliğin diyalektik doğasıdır ve bu durum yazarların kendi eserlerini yaratırken ister istemez toplumsal yapısallığı yansıtır.¹⁷ Yazar, romanların realite problemini çözmek için genelde sosyal bilimin, özelde sosyolojinin mutlak nesnellğe ne kadar yaklaşabileceğine odaklanır. “Sosyal gerçekliği meydana getiren maddi duygusal ve entelektüel fenomenler, aynı zamanda araştırmacının bilincini yapılaştırır ve değer yargıları ihtiva ederler; toplumun tamamına nesnel bir incelemesini yapmak imkânsızdır.”¹⁸ Bu nedenle, “nesnellik” sorununu ele alırken roman yaratıcısı da sosyal bilimci de birbirine benzer yapısallığın çıktıklarıyla sınırlandırılır. Goldmann’ın dilinden:

“Ne var ki, bir dünya görüşü, bireyin ürünü olamaz. Ne kadar zeki ve yaratıcı bir birey olursa olsun, onun hayat tecrübesinin sınırları, bu türden bir kategoriler setini kısmen biçimlendirmesinden daha fazlasına imkân vermez. Aksine bir dünya görüşü, birbirini izleyen nesiller boyunca, kompleks bir süreç içerisinde ortaya çıkar ve spesifik bir grup tipini, yani global düzlemde yönelimi olan sosyal bir grubu oluşturan farklı bireylerin bütünleşik praksisini öngerektirir.”¹⁹

¹⁴ Lucien Goldman, *Diyalektik Araştırmalar*, çev. Afşar Timurçin & Mehmet Sert (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 54. İlgili çalışmalar için bk. Lucien Goldmann, “Sosyolojinin Epistemolojisi”, çev. Bekir Balkız, *Sosyoloji Dergisi* 31 (2014), 123-134; Lucien Goldmann, *Roman Sosyolojisi*, çev. Ayberk Erkey (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2005).

¹⁵ Goldman, *Diyalektik Araştırmalar*, çev. Afşar Timurçin & Mehmet Sert, 56.

¹⁶ Goldman, *Diyalektik Araştırmalar*, çev. Afşar Timurçin & Mehmet Sert, 60.

¹⁷ Goldman, *Diyalektik Araştırmalar*, çev. Afşar Timurçin & Mehmet Sert, 61.

¹⁸ Goldman, *Diyalektik Araştırmalar*, çev. Afşar Timurçin & Mehmet Sert, 124.

¹⁹ Goldmann, “Sosyolojinin Epistemolojisi”, 126.

Yazın yaratıcılar, kendi kolektivitelerinin yönlendirmesi sonucu ürünlerini ortaya çıkartırlar ki, tüm dünya görüşleri, hem kolektif hem kültürel hem de bireysel bir yaratım olarak somutlaşır.²⁰ Yazarın kavramlar, karakterler, nesnelere ve ilişkilerden yola çıkarak çizdiği imgesel dünyada sosyo-tarihsel yansımaların işlerliği görülür.²¹ Bu durum, aslında yapıların oluş anının işlerliğidir; genetik sosyolojiye diyalektikliğini kazandıran durumda, üretici, incelediği yerin parçası olduğunu bilerek, bütünü görür. Gözlem sürecinde değer yargılarından kesin surette uzak duramayacağını bilincinde, döngüsel zincirin içinde olduğunu bilerek “mutlak ve zorunlu bir başlama noktasına sahip olmadığını ve her zaman parçalar ile bütünlük arasında gidip gelmesi gerektiğini kanıksar; insan gerçekliği için zorunlu pozitif, işlemsel ve somut bir yaklaşımı olanaklı kılan yegâne perspektif sadece budur.”²²

Post-yapısalcılığın öncülerinden görülen Bakhtin de romanın “kurgusallık” adıyla basite indirgenemeyecek derecede öneme sahip olduğunu, kavramsal pusulasıyla açıklarken, bütüncül ve ilişkisel bir sözlükle karşımıza çıkar. Toplumsal hayatın içinde canlı, diri, akışkan bir yapıya sahip olan dil, edebiyat eserleri içerisine gark olmuş durumdadır. Dilin bu yapısı Bakhtin’in “heteroglossia” kavramı ekseninde anamlanır; Sözcükler, üniter bir bütün olarak görülen dile katılırken, toplumsal ve tarihsel heteroglossia’yı oluşturur. “Bir devrin, bir dönemin, bir toplumsal grubun, bir türün, bir ekolün vb. geçici dili böyle bir şeydir.”²³ Edebiyat, dil sisteminin başka dillerle kurduğu, toplumsal tarihsel, kültürel vs. “diyalojik” (karşılıklı) bir ilişki kurmaktadır. Nasıl ki kullanılan hiçbir sözcüğün tek yönlü bir bağlantı biçimi yoksa sözcük ve nesnesi arasında farklılıkları içine alabilecek canlı etkileşime açık bir çevre bulunmaktadır.²⁴ Sözcüğün tarihsel bağajından getirdiği ve bugün hala devam eden özellikleri ile canlılığı, onu toplumsal ve yer yer ideolojik bilinç ile şekillenirken kendi dokuduğu “binlerce canlı diyalojik ipliğe sürtünmekten geri duramaz; toplumsal diyalogun aktif bir katılımcısı olmaktan kaçınmaz.”²⁵ Sözcüğün diyalojik karakteri bize romanın kurgusallık içinde yaşadığı toplumun sözcüklerini, anlam biçimlerini, deyimlerini, hayat kurma şekillerini göstereceği için toplumsal sahneden dışlanamaz.

Zamanla, Bakhtin durumu “karnavallaşma” kavramı ile somutlaştırma yoluna gider.²⁶ Polifonik, diğer bir ifadeyle çok sesli özellikteki romanların kendi sanatsal içeriklerinin dışında diğer metinlerle kurdukları bağ, toplumsalla girdiği ilişkiselliği açığa

²⁰ Goldmann, “Sosyolojinin Epistemolojisi”, 129.

²¹ Goldmann, “Sosyolojinin Epistemolojisi”, 132.

²² Goldmann, “Sosyolojinin Epistemolojisi”, 134.

²³ Mihail Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 48.

²⁴ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 52.

²⁵ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 53.

²⁶ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 289.

çıkartır. Bakhtin gerçekçi yazar olarak nitelendirdiği Balzac'ın uzamda zamanı gördüğünü ve ev, sokak, kent, kır betimlemelerinden maddileşmiş tarihi açıkladığını söyler.²⁷ Bu çerçevede, gerçek ve içerideki metinsel dünyanın birbirinden kopmaz bağı serimlenmiş olur. Bakhtin'in cümleleriyle:

“Gerçek ve temsili dünyalar kaynaşmaya ne denli güçlü bir biçimde direnirse dirensin, aralarındaki koşulsuz sınır çizgisinin mevcudiyeti ne denli değişmez olursa olsun, yine de bu iki dünya kopmaz bir şekilde birbirine bağlıdır ve sürekli bir karşılıklı etkileşimde bulunur; aralarında, canlı organizmalar ile canlı organizmaları çevreleyen ortam arasındaki kesintisiz maddi mübadeleye benzer bir mübadele sürmektedir. Organizma yaşadığı sürece çevreyle bütünleşmeye direnir, ama çevresinden (doğal ortamından) koparılsa ölür. Yapıt ve yapıtta temsil edilen dünya, gerçek dünyanın parçası haline gelir ve onu zenginleştirir; gerçek dünya da dinleyicilerin ve okuyucuların yaratıcı algılamaları aracılığıyla yapıtın sürekli yenilenmesini sağlayarak, yapıtın yaratım sürecinin olduğu kadar müteakip yaşamının parçası olarak da yapıta ve yapıtın dünyasına dâhil olur.”²⁸

Bu bağlamda, tarihsel ve toplumsal dil, kullanım biçimini ve algısal şemayı verir. Dil, gösterilen olarak ideoloji, fikir ve ana yapı gibi süreklilik içinde değerlendirilmelidir. Bakhtin'in roman tanımında toplumsal söz tiplerinden oluşmuş bir örüntü dikkat çeker. Yazara göre “roman, sanatsal olarak düzenlenmiş bir toplumsal söz tipleri çeşitliliği (hatta bazen de diller çeşitliliği) ve bireysel sesler çeşitliliği olarak tanımlanabilir.”²⁹ Roman kurgusu içindeki dilin varlığı, gerek gündelik dil, moda, otorite çevreleri veya mesleki jargonların, gerekse sosyo-politik hedefleri gerçekleştirecek dilsel biçimlerin mevcudiyetini gösterir; “tarihsel varoluşun herhangi verili bir uğrağında her dilde mevcut olan bu iç katmanlaşma, bir tür olarak roman için vazgeçilmez bir önkoşuldur.”³⁰ Dahası romanda yazarla karşılaşmama imkân dışıdır. Yazar bir taraftan yapıtın kompozisyonunda bir yerlerde iken, bir yandan da eserin *dışındadır*; diğer bir manada yazar yapıt içinde zaman-uzama teğet durmaktadır.³¹ “Yazar kaynaklı anlatım, anlatıcıların sözleri, araya yerleştirilmiş türler, karakterlerin sözleri sayelerinde heteroglossia'nın romana dâhil olabileceği temel

²⁷ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 321.

²⁸ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 328-329.

²⁹ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 37.

³⁰ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 38.

³¹ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 329.

kompozisyonel bütünlüklerdir yalnızca.”³² Bilhassa, gerçek metin olarak edebi eser, “beşeri bilimlerde herhangi bir disiplin için birincil veri (gerçeklik) ve çıkış noktasıdır”³³ ve bu durum metni, filoloji, edebiyat kuramı, bilim kuramı gibi çeşitli katlardan oluşan bilgi ve yöntem biçimlerinin toplamı haline getirmektedir.

Doğanın, toplumsal yaşamın, düşünce biçimlerinin ve tarihin çeşitli bölümlerinin kavranması nedensel veya anlamsal kurulan ilişkilerle açıklanır. Her parçaya sinmiş bir gerçeklik “araştırma, bir sorgulama ve söyleşi yani diyalog haline gelir”³⁴; bu diyalog biçiminde insana dokunan göstergeler çözümlenir, evvela metnin somut göstergeleri göze çarpar, sonrasında sözcüler arası diyalojik ilişkinin yönü tayin edilir. Romandaki sözcükler, şiirden farklı olarak “büyük bir hassaslıkla toplumsal atmosferin en ufak değişimlerini ve titreşimlerini kaydeder.”³⁵ Bu bütüncül yapıyı anlamak için Bakhtin şunları ifade eder:

“Heteroglossia romana girdiğinde, sanatsal bir işlemde geçer. Dili dolduran toplumsal ve tarihsel sesler, dile kendi somut kavramsallaştırmalarını sunan tüm sözcükler ve tüm biçimler, romanda, yazarın kendi çağının heteroglossia’sının ortasındaki farklı toplumsal- ideolojik konumunu dışavuran yapılanmış bir biçimsel sistem oluşturacak şekilde örgütlenir.”³⁶

Bakhtin’e göre “tarihsel varoluşunun herhangi bir belirli uğrağında dil, baştan aşağı heteroglot’tur.”³⁷ Şimdi ve geçmiş zaman, geçmişin farklı dönemleri ve şimdinin farklı toplumsal -ideolojik grupları içindeki eğilimler ve ekoller, çevreler vb. arasında, hepsi de bedensel bir biçim almış toplumsal- ideolojik çelişkilerin birlikte varoluşu yansır. Romandaki gerçekliği anlamak üzere oluşturulan tabloda, sözcülerin diyalojik ilişki biçiminde söylem türlerine meyiletme işaretleri görülür; bilhassa bu, kültür ve kültürel söyleme istinaden beliren romansal türlerin anlamlandırılmasıdır. Edebiyat kültürün vazgeçilmez bir dilimi olarak sosyo-ekonomik etkenlerle ilişkili bir ağın içindedir. Bir yanda, sosyal ve ekonomik olaylar, kültüre bütünsel bir etkide bulunurken edebiyatı kültür vasıtasıyla ve dolayısıyla etkisi altına alır.³⁸ Yazarı etkisi altına alan halk kültürünün öğeleri sızmış bir yapı da oradadır. Daha da fazlası, eser, içinde taşıdığı kültürü, diğer zamanlara aktaracak işleve

³² Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 38.

³³ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 348.

³⁴ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 349.

³⁵ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 79.

³⁶ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 79.

³⁷ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 68.

³⁸ Mihail Bakhtin, *Söylem Türleri ve Başka Yazılar*, çev. Okan N. Çiftçi (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 8.

sahip bir realite temsilcisidir. Bu nedenle Shakespeare'in eserleri, içinde hayat damarları taşıyan anlam yüklü malzemelerden oluşmuştur, bunlar cansız tuğlalar olarak okunamaz, kaldı ki ustanın elinden çıkan tuğlaların kendi mekânsal dizilimleri bile birçok ifade taşır.³⁹ Bakhtin'in metinsellik ve realite arasında kurduğu ilişki, toplumsal metin olarak romanlar ile toplumsal realitenin yan yanlığında kemik yapı teşkil eder. Bakhtin soyut anlamın en köşede kalan yerlerine kadar toplumsal olduğunu anladığımız sürece, "türün" tarihsel ve toplumsal vurgusunun önemini de anlayabileceğimizi söyler.⁴⁰ Düşünüre göre türün söylemi "sanatçının çalışma odası dışındaki toplumsal yaşamını, kamusal alanların, sokakların, kentlerin ve köylerin, toplumsal grupların, nesillerin ve dönemlerin açık uzamlarında"⁴¹ barınır. Bu doku, sanatçının bireysel yaratıcılığını aşar. "Söylemin içinde yaşadığı asli toplumsal kipler"⁴² metni soyut bir alana kilitler. Bakhtin'in "roman bir dönemin yaşamının ansiklopedisidir" veya "roman dönemin tüm toplumsal seslerinin azami ölçüde eksiksiz kayıdır"⁴³ şeklinde belirttiği realite, uzun erimli formülasyon olarak okunabilir. Bu eksende, sözcükleri, kendi zamanlarının dışına çıkan anlam kombinasyonlarından uzakta okumak veya incelemek, gerçek yaşamı bağlamının dışında incelemenin anlamsızlığı ile eşdeğerdir.⁴⁴

Üçüncü sütun olarak Barthes, roman ve gerçeklik üzerine işlediği konularda, Goldmann'ın aksine, romanın salt gerçeklik olarak okunmasını eleştirmekte, yer yer Bakhtin'e yaklaşmakta; fakat kendi çalışma disiplinde yeni okuma modelleri öneren bir şablon sunmaktadır. Barthes'ın "Gerçek Etkisi" metni bize "aslında saf sözcük yoktur"⁴⁵ diyerek seslenir; bir Flaubert barometresi hem göndergesel hem de söz dizimsel bir yapı içine yerleştirilmiştir. Gerçeğin tasarımı, anlam karşısında direnirken, canlı olmayan cümlelerin anlam taşımasının mümkün görülmediği ortamı imleme gayretindedir. Bir taraftan, gerçek metinsel yapıya direnirken kurgusal öyküde sınırlandırılır; "ama bu aynı 'gerçek' "gerçekten olup biteni aktardığı" varsayılan tarihsel öyküde temel gönderime dönüşür: bu durumda "gerçekleşmiş olanı" aktardığı anda, bir ayrıntının işlevsizleşmesi

³⁹ Bakhtin, *Söylem Türleri ve Başka Yazılar*, çev. Okan N. Çiftçi, 11.

⁴⁰ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 33.

⁴¹ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 34.

⁴² Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 34.

⁴³ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 38.

⁴⁴ Bakhtin, *Karnavalda Romana*, çev. Cem Soydemir, 68. Bakhtin'in sunduğu bu gerekçeler dizimini anlamaya yönelik, Mardin de "günümüzde Türkiye araştırmaları açısından Durkheim ya da Marx'a oranla, diyalojik unsurları betimlemesi ve ritüel hiyerarşi altüstlüklerini açıklaması bakımından Mihail Bakhtin'in daha uygun olduğu söylenebilir; ama Türk araştırmacıların Bakhtin'in kültürel tarih düzeyiyle bağlantı kurması biraz zaman alacaktır" diyerek işaret oklarını düşünüre yöneltmektedir. Bk. akt. Alim Arlı, *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin* (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 180.

⁴⁵ Roland Barthes, "Gerçek Etkisi", *Dilin Çalışma Sesi*, çev. Ayşe Ece & Necmettin Kamil Sevil & Elif Gökteke (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2013), 168.

önemini yitirir; somut gerçek söylemenin yeterli doğrulamasına dönüşür".⁴⁶ Bu eksenle, Barthes için tarih, işlevlerinden arda kalan yerleri dolduran bir öykü örneğidir ve yazınsal gerçeklik, "nesnel tarihin egemenliğinin çağdaşı olmasının mantıklı olduğu"⁴⁷ bir durum yaratır. Romansal metinde gerçek etkisi, mutlak manada gerçeğin ta kendisi olmasa da gerçek etkisini bırakacak bir aşamada somut sınırlamalar çizecek ölçüde var olmaktadır. Barthes, *Ders* isimli yazınında da edebiyat parçası olan romanın birçok bilgiyi üstlendiğini söyler.⁴⁸ Kendi dilinden dinlediğimizde, Barthes'ın tikel olay örgüsü gibi görünen metni olgusallaştıracak araçlar sunduğuna ve bütün bilimleri ilgilendiren bir tikel örgünün gerçekçilikten uzak olamayacağına inandığı görülür:

"Robinson Crusoe gibi bir romanda, tarihe, coğrafyaya, topluma (sömürgeye) tekniğe, botaniğe, antropolojiye (Robinson doğadan kültüre geçer) ilişkin bilgi vardır...Edebiyat anıtı içinde bütün bilimler yer alırlar. İşte bu bakımdan, hangi okul adına konuşursa konuşsun edebiyat kesinlikle, kategorik olarak gerçekçidir. Edebiyat gerçekliktir, yani gerçeğin ışıltısının ta kendisidir. Ama yine de bu bakımdan gerçek anlamda ansiklopedik olan edebiyat, bilgileri işler, hiçbirini sabit kılmaz, fetiş haline getirmez...Edebiyat bilimin küçük aralıklarında çalışır: her zaman onun gerisinde kalır ya da önüne geçer, tıpkı gündüz biriktirdiklerini geceleyin ışılan ve bu dolaylı ışıltıyla gelen yeni günü aydınlatan Bologna taşı gibi. Bilim kabadır, yaşam naziktir ve işte bu mesafeyi gidermek içindir ki, edebiyat bizim açımızdan önemlidir...edebiyat bir şey bildiğini söylemez ama bir şeyle ilgili bilgisi olduğunu söyler; ya da daha doğrusu onunla ilgili bir şey bildiğini söyler-insanlarla ilgili çok şey bildiğini söyler."⁴⁹

Bunun yanında, Barthes da romansal metinde dilin önemine şiddetle değinir ve "büyük dil karışımı ya da harcı"⁵⁰ olarak kavramsallaştırdığı alanı, çalışanların onun üzerine uğraştığı bir nesne olarak belirler. Romansal dil, yazının vasıtasıyla düşünülecek bilgi kümeleri haline gelir ve bilgi, bilgi üzerine etkide bulunan bir düşünüş biçimidir artık. Bilginin bir sözce olduğu kabul edildiğinde, yazının da varlık biçimi, sözceleme şeklinde olur. Barthes için sözcelemeler, basit araçlar değildir, "patlamalar, titreşimler, düzenekler,

⁴⁶ Barthes, "Gerçek Etkisi", çev. Ayşe Ece vd., 167.

⁴⁷ Barthes, "Gerçek Etkisi", çev. Ayşe Ece vd., 167.

⁴⁸ Roland Barthes, *Bir Deneme Bir Ders: Eiffel Kulesi ve Açılış Dersi*, çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2008), 49.

⁴⁹ Barthes, *Bir Deneme Bir Ders*, çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat, 49.

⁵⁰ Barthes, *Bir Deneme Bir Ders*, çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat, 50.

tatlar gibi ortaya atılır: yazı bilgiyi şenlik haline”⁵¹ getirir. Roman satırlarının arasından süzülen zaman dilimi okuyucunun şimdiki zamanına seslenirken tipolojiler ile çeşitli çağrışımları fantazmagorik halde sunar. Barthes’ın romanın gerçeklik etkisine ilişkin satırları şöyledir:

“Geçen gün Thomas Mann’ın *Büyülü Dağ* adlı romanını okudum. Bu kitap benim çok iyi bildiğim bir hastalığı, veremi sahneye koyar, okurken bu hastalığın üç an’ı topluca bilincimdeydi: 1914 savaşıdan önce geçen öykünün an’ı, benim 1942 dolaylarındaki kendi hastalığımın an’ı ve kemoterapiyle yenilmiş olan bu hastalığın artık eski zamandaki görünümünden apayrı olan şimdiki an’ı. Oysa benim yaşadığım verem aşağı yukarı *Büyülü Dağ*’daki verem: Benim şimdiki zamanımdan eşit uzaklıkta olan iki an birbirine karışıyordu. O zaman şaşkınlıkla (yalnızca gerçeklik şaşırtabilir insanı) benim kendi bedenimin tarihsel olduğunu fark ettim. Bir bakıma benim bedenim *Büyülü Dağ*’ın kahramanı Hans Castorp’un çağdaşdır, o zamanlar henüz doğmamış olan bedenim, daha 1907’de Hans’ın “yukarı ki ülkeye” girip yerleştiği yılda yirmi yaşındaydı, bedenim benden çok daha yaşlıydı; sanki yaşamın rastlantıları sonucu karşılaştığımız toplumsal korkuların yaşını hep korurmuşuz gibi.”⁵²

Barthes’ın romanda hissettiği gerçeklik duygusu, fantazmanın bulaştığı yerlerde realiteden uzaklaşmanın sıkıntılı olacağını gösterir, bu yüzden romanlar haricinde, bilimsel öğretimin temeline de “fantazmanın” yerleştirilmesi önerilir. Yazar bu fikrin kışkırtıcı olduğunu da kabul eder. İnsan bedeninin kendisi bir fantazmadır ki, “Michelet tarih’ten kalkarak, uçsuz bucaksız bir antropoloji kurmayı işte bu fantazmadan, geçmişteki bedenlerin insan bedeninde lirik biçimde yeniden canlanmasına bağlı olan bu fantazmadan hareketle”⁵³ oluşturduğuna inanır. Buradan yola çıkarak Barthes “bilim fantazmadan doğabilir” önermesini sunarken akademisyenlerin çalışma sürecinde fantazmadan beslenmesini zorunluluk olarak görür.⁵⁴

Sonuçta, farklı noktalarda değerlendirebileceğimiz üç düşünür de romanları “fiksiyon” olarak değerlendirmenin, toplumsalın zihni görüngülerinden bir basamağını yok saymak olacağı hususunda ortak görüşe sahiptir. Ülgener’in zihniyet çalışmaları da bu

⁵¹ Barthes, *Bir Deneme Bir Ders*, çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat, 50.

⁵² Barthes, *Bir Deneme Bir Ders*, çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat, 64.

⁵³ Barthes, *Bir Deneme Bir Ders*, çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat, 63.

⁵⁴ Barthes, *Bir Deneme Bir Ders*, çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat, 63.

ortaklığı destekleyecek veriler sunmaktadır; düşünür için edebiyat ürünlerinin rolü, zihniyet dünyası açıklamalarında hem “sebebe” hem “ifade ilişkisi” bağlamında anlamlıdır.⁵⁵ “Zihniyet hareket ve davranış normlarımızın söz ve deyim halinde toplam ifadesidir”⁵⁶; romanlar da “çağın ve çevrenin zevk ve tercihlerine dışa dönük haliyle ifade biçimi kazandıran kaynaklardan”⁵⁷ biridir. Devrin yaşam biçiminin anlaşıldığı, çağın mahsulleri olan yapıtlar, sosyal bilimlerin her türünün işine yarayacak malzemeler sunar ki romanları zihniyetin dışsallaşmış ürünleri olarak ele almak, materyalist düşünürlerin bile ilgisiz kalamadığı bir durumdur:

“Marx’ın dahi maddeci görünüşü ile beraber türlü ekonomik verilerin –söz gelişi paranın- insan topluluğunda rolünü belirtmeye sıra gelince geçmişin büyük yazar ve şairlerini –Shakespeare, Goethe vb- adeta imdada çağırdığı ilk ve erken yazılarını okuyanların gözünden kaçmamış olmalıdır. Aslında akıl yolu da o olmalı: Kendinden deha etkinini, daha kalıcısını veren ortada durup dururken aynı şeyi kırık dökük kendim söyleyeceğim diye uğraşmanın âlemi ne?”⁵⁸

Bu kapsamda, romanların toplumsalla ilişkisinin yadsınamaz olduğu söylenebilir. Geriye “romanların yazıldığı çağı gösterdiği ve ileriye veri sağlayamayacağı” gibi bir iddia kalır. Bu iddia da zihniyet belirteçlerinin sadece çağını simgelemekle sınırlı kalmadığı, zincirin halkalarını oluşturduğu gerçeğiyle aşılabilir. Ülgener için yaşanan dünya, salt tuğla ve taşlardan örülü bir yapı değildir; yaşam biçimleri, geçmiş kuşaklardan bugüne üst üste yığıla yığıla uzun bir sürecin sonunda kurulur ve “çevre insanının davranışına ışık tutmada rolü ve hizmeti büyüktür.”⁵⁹ Ayrıca Bakhtin’in romanların kültürel unsurlarını vurguladığı satırlar anımsandığında da düşünürler arası kesişme yakalanır. Bakhtin’in ifadesiyle:

“Bir dönemin bütüncül kültüründen bağımsız olarak yapılan edebiyat araştırmaları, ne kadar olanaksızsa, bir edebiyat olgusunu yaratıldığı döneme ve çağdaşlığına mahkûm etmek de bir o kadar ölümcüldür. Bir eser, sadece kendi çağının ürünü

⁵⁵ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 22.

⁵⁶ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 23.

⁵⁷ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 23.

⁵⁸ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 24-25.

⁵⁹ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 30.

olsaydı, özünde bağlantısız, geleceğe aktarılamaz ve gelecekte yaşayamaz olurdu, oysaki şimdikiyi temsil eden her şey sadece şimdiyle birlikte ölmektedir.”⁶⁰

Roman seçiminin “şimdiki zamanı” işaret edip etmeyeceği sorunsalında ise temsiliyetin kapsamı tanımlanmalıdır. “Temsiliyet aslında resim çizmektir: inşaların, toplulukların, kurumların veya diğer dini olguların resimlerini yapmaktır.”⁶¹ Roof için araştırma projesinin türüne göre temsiliyet, bir problematik olarak görünür, saha araştırmalarının seçilecek örneklerinde bile böyle bir temsil sorunu vardır. Mesela, düşünürün verdiği örnekte, farklı dinlere inanan ve dini/seküler geçmişe sahip olan öğrencilerin, ailelerinden kendilerine aktarılan dini örüntü açıklanacaktır. Araştırmacı, anket çalışması ile konuyu çözümlenmek ister; kimya, tarih ve siyaset bilimi derslerini alan öğrencilerden oluşan üç geniş sınıf seçilir ve bilinçli olarak dini çalışmaları içeren dersleri gören öğrenciler örnekleme alınmaz. Burada, doğru veya yanlış yoktur; hedef, çoğunlukla araştırma değişkenlerini en iyi şekilde açıklama ve amaca ulaşma meselesidir.⁶² Araştırmacının dini çalışmalar sınıfını kümeye dâhil etmemesinin nedeni, dersin öğrencilerinin araştırma konuları hakkında daha fazla bilgi sahibi olabileceği ve bu durumun çalışma bulgularının sapmasına yol açacağı düşüncesinden mütevellit gelişmiştir. Bu ekseninde, roman seçimindeki temsiliyet krizi, tıpkı diğer alanlardaki seçimler gibi araştırmacının açıklama potansiyeli olduğuna inandığı “nesneyi” seçmesiyle ilgilidir. Diğer yandan, sosyolojik-etnografik çalışmalarda veya söylemin atfettiği anlamı ve insanların ne söylediğini tanımlamaya odaklanan, tarihi, metinsel ve yorumsal araştırmalarda, araştırmacının kendi görüş ve duyarlılıkları metodolojik bir meseledir. Araştırmacının, özellikle hikâyesini taşıyan çalışmalarında, yer alan mülakat soruları rahatlıkla düşüncesi, değer ve görüşlerinden kaynaklanarak oluşturulmaktadır.⁶³ Sosyal bilimlerin, araştırma deseninde gösterdiği “bilimsellik” mutlak nesnellığın olamayacağı üzerine yaslanarak sübjektifliğe kapı aralamaktadır. Fakat sübjektivizme düşmeden, dengede durmayı sağlayacak ilkeler gerekir: “bireysel yaklaşımları örnekleme (verstehen)”, “inancın tehiri (epochê)”, “hakikat iddialarını paranteze alma”, “metodolojik agnostisizm” ve “özdüşünümsellik” gibi levhalar, bu hususta yardımcı araçlar olarak görülebilir.⁶⁴ Benzer temsiliyet rizikolarını bağrında taşıyan romanların seçim ve yorum aşamasında da bu tip levhaların takip edilmesi tarafgirlik ve keyfiliği en aza indirgemeye yardımcı olmaktadır.

⁶⁰ Bakhtin, *Söylem Türleri ve Başka Yazılar*, çev. Okan N. Çiftçi, 10.

⁶¹ Roof, “Research Design”, 75.

⁶² Roof, “Research Design”, 75.

⁶³ Roof, “Research Design”, 76.

⁶⁴ Roof, “Research Design”, 76.

İTİRAZ 2: ROMAN KAHRAMANLARI FİKSİYONDUR, YAZARIN HAYAL MAHSULÜDÜR, GERÇEĞİ TEMSİL ETMEZ

Romanlardaki karakterler ile toplumsal gerçeklik arasında analogik bir bağ kurmak ve bulguların tipolojilerin geçirgenliğini resmetmek bir model olarak sunulduğunda, eleştiriler “romanlardaki kişilerin keyfi olarak donandığı ve bu tipolojik örneklerin toplumsal realiteyi temsil etmediği” üzerine kilitlenmektedir. Ancak sosyoloji, siyaset bilimi, tarih gibi sosyal gerçekliği konu edinen çalışmalar ile edebi karakterler arasında kurulan bağlara baktığımızda, karakterlerin, fiksiyoner değil, “figüratif” olarak kabul edildiği görülmektedir. Yapılan çalışmalardan bazı örnekler göstermek resmi berraklaştıracaktır. İlk olarak Bourdieu, 1960’lı yıllarda, Cezayir’in kuzey bölgelerinde yaşayan Kabil topluluğunu gözlemlediği araştırmasında, nesnel yapılarla bilişsel yapıların ilişkisini tanımlamaya çalışırken eril baskı ile toplumda vaki olan sembolik şiddet biçimlerinin nasıl dağıldığını gösterir.⁶⁵ Bu çeşit ideografik bir çizimin ardında -metnin girişinde vaat etmediği halde- Virginia Woolf’un tipolojilerine başvurduğu görülür. Kendi ifadesiyle:

“...tüm çelişkileri içinde, tahakkümün erkekler tarafından nasıl deneyimlendiğini incelemek ve bunun için de Virginia Wolf’a başvurmak gerekir: ...Deniz Feneri romanının yazarı olan Woolf’a. Gerçekten de bu anlatının arka planında kadın bakış açısının dile getirilmesinde kıyaslanamaz bir berraklık bulunur; kaldı ki, bakışın kendisi de, her erkeğin kendi çocukluğunda oluşturduğu erkek imgesine erişmeye yönelik umutsuz –hatta muzaffer bilinçsizliğinde- hazin çabası hakkında bilhassa berraktır.”⁶⁶

Aslında toplumsal realite ile toplumsal metin geçirgenliğini gördüğümüz sunumda, Woolf’un eril tipolojisi, babalık özelliklerini kendinde etraflıca toplamış Mr. Ramsay’de cisimleşir. Mr. Ramsay, coşkuyu görmezden gelen heyecansız sert tutumuyla tanınan öngörülerinin gerçekleştiğini göstererek gururlanan, doğru veya yanlış herkesten daha iyi ayırt edebileceğine inandırdığı kutsal bir gücü ile varlık gösteren bilgedir. “Babasal kehanetin buyurgan ifadesi, bir yandan bilimsel öngörülerini geleceği geçmişe yönlendirir, diğer yandan da bilgeliğin önsezileri gibi halen gerçektışı olan bu geleceğe ait deneyimin yaptırımını ve bunun gerektirdiği mutlak konformizmi verir.”⁶⁷ Bir bakıma diğerleri üzerinde sembolik şiddet tekeline sahip olan bir erkin karşısında, sorgusuz sualsiz

⁶⁵ Pierre Bourdieu, *Eril Tahakküm*, çev. Bediz Yılmaz (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2. Basım, 2015), 8.

⁶⁶ Bourdieu, *Eril Tahakküm*, çev. Bediz Yılmaz, 91.

⁶⁷ Bourdieu, *Eril Tahakküm*, çev. Bediz Yılmaz, 93.

itaat eden topluluk mevcuttur. Bourdieu itaat ettiren bu güçten hareketle, Kabil'deki eril iktidarın doğallaştırılmış ve kutsallaştırılmış örneklerine geçerek, ihtimalleri kadere dönüştüren babasal kehaneti sorgular. İki tipolojik benzeşim, birbirinden uzak mekânlar arasında ortak özellikleri taşıyan birimleri kaynaştırır.⁶⁸ Bourdieu'nun zihninde bu kaynaşma, figüratif bir temel bulmaktadır ki diğer çalışmalarında da yer yer toplumsal realiteyi toplumsal metin olarak roman karakterleriyle eşleştirir. Bilinen, her gün görülen fakat bedenselleşmiş kurumsallık dürtülerinin "doksik" zehirlenmesi altında ezildiğimiz gerçeğini, akademik aklın skolastik katı sınırlarının uzlaşmazlığı yörüngesinde tartıştığı çalışmasında, Kafka'nın *Dava*'sındaki Bay K'yı en güçlü kaygı modeli olarak sunar. Bourdieu'nun ifadesiyle "*Dava* da akademik düzende olduğu gibi başkalarının zamanına hükmetmeye dayanan iktidarların uygulandığı kültürel üretim alanlarının son derece gerçekçi bir modelini görmeye olanak verir."⁶⁹ Kendisine iftira atılan Bay K, ilk başlarda aklanacağına inandığı davasının giderek lehine sonuçlanmadığını tecrübe eder; zaman, bekleyiş ve ardından gelen kaygı üçgeninde güvenilecek bir merci kalmaz. Mahkemenin kendi kuralsızlığını kural yaptığı, "keyfiliği ve dolayısıyla öngörülemezliği şeylerin düzeninin tam kalbine"⁷⁰ kurduğu resimde, avukat, K'nın beklentilerini yönlendirir ve onu hayali umutlarla oylar. Bourdieu olaydan olguya geçişi yansıttığı bu durumda tipolojik analogiyi şöyle anlatır:

"...Böylece şematik bir çizime indirgenen avukat, bütün total kurumların -yatılı okul, hapishane, akıl hastanesi, kışla, fabrika, toplama kampı-kıdemlileri ve yöneticilerinin ya da daha genel olarak, hem güçlü hem de korkutucu bir kurumla-okul, hastane, bürokrasi, vs. -varsayılan bir aşinalık adına, bir sıcak bir soğuk esmek, bir korkutmak bir avutmak ve böylece oyuna yatırımı artırmak ve oyuna içkin yapıların bünyeye dâhil edilmesini pekiştirmek suretiyle "alıcı"nın yaşadığı kaygıyla orantılı bir kontrol ya da etki uygulayabilen bütün bilinçli araçların da dâhil olduğu çok büyük bir fail sınıfının timsali haline gelir."⁷¹

Bourdieu, K'nın başına gelenler üzerinden mutlak iktidar biçimlerini gösterirken, iktidarın var olduğu her yerde, editörle-yazar, tez danışmanı-doktora öğrencisi, müdür-çalışan arasında gerçekleşen ilişki biçimini, zamana yayma oyunu olarak okur ve angaje olanın da aynı suç ortaklığına müdahil olduğunu saptar. Bourdieu'nun metinler arası geçişi

⁶⁸ Bourdieu, *Eril Tahakküm*, çev. Bediz Yılmaz, 96.

⁶⁹ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 271.

⁷⁰ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 272.

⁷¹ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 273.

sadece bu pasajlarla sınırlı değildir; çalışmalarının genel seyrinde anlatmaya çalıştığı olay örgüsünde, anlık referanslar verir ve kendi metin kurgusuna geri döner. Bu nedenle kimi zaman, toplumsal dünyayı rulet çarkının dönüşlerine benzettiği satırlarında, “Dostoyevski’nin *Kumarbaz*’da söylediği gibi, ruletin cazibesi bir anda toplumun en alt katmanından en üstüne geçmeye olanak vermesinde yatar”⁷² der. Bir yandan Austin’in *Sense and Sensibilia* romanındaki cümlelerden “skolastik” tanım çıkartır;⁷³ bir yandan da, habitus kavramını anlatırken mekanik olarak dışarıya bağlı olmadan geçmişini şimdide mevcut kılmaya yönelik işaretlerine kırçilli çorapla geçiş yapar: “Habitus’un sağladığı (ve *Deniz Feneri*’ndeki “kırçilli çoraplar” gibi, rastlantısal ve önemsiz bir uyarıcı orantısız bir tepkiye yol açtığına patlak veren) belirleyici olmaktan ziyade tetikleyici olan dolaysız olaya nazaran bağımsızlık, takdim ettiği ve belli bir geleceğe yönlendiren geçmişe bağımlılıkla bağlantılıdır.”⁷⁴

Bourdieu, roman satırlarından seçtiği “kırçilli çorap” tanımlaması ile okuyucunun zihni kodlarını, metinlerarası bir ilişkiye zorlar; fakat bu zorlama metnin kendi doğal seyrinden sapmadan gerçekleşir. Türk yazınına baktığımızda ise yer yer toplumsal metin figürlerinin, tarihsel olayları anlamlandırmak için seçildiği görülür. Mardin, Tanzimat’tan sonra Batılılaşmayı çalıştığı eserinde Bihruz Beyi figüratif olarak önümüze koyar.⁷⁵ Rezaizade Ekrem’in *Araba Sevdası* isimli romanının kahramanı olan Bihruz Bey, Batılılaşmış monden örneğidir. 1870’lerde geçen romanın toplumsal dokusunda Osmanlı devletinin Batılılaşma ile birlikte yaşadığı sosyal gerilimler, yeni oluşmaya başlayan sınıfların tavır değişiklikleri gömülüdür.⁷⁶ Bu eksende, Mardin, Türk modernleşme tarihini çalışanların, Osmanlı romanını ihmal ettiğini, hâlbuki birçok romanın, İstanbul çevrelerinin davranış biçimleri hakkında bilgiler sunduğunu, aydınların Batılılaşma çabalarına karşı durdukları yeri gösterdiğini, siyasal ve toplumsal değişimin yarattığı sorunları incelediğini iddia eder.⁷⁷ İçlerinden seçip çıkardığı Bihruz Bey, böyle çalkantılı bir dönemde yaşamaya çalışan bir paşa oğludur. Babası hayatta iken oğlunu hükümet memurluğuna getirmiş ve ona rahat yaşamasını sağlayacak denli yüklü bir miras bırakmıştır. Bihruz Bey, tembel, entelektüel birikimi olmayan, gösteriş meraklısı bir tip olarak iki arada kalmışlığı sembolize etmektedir. Mardin’in ifadesiyle:

⁷² Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 255.

⁷³ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 25.

⁷⁴ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 250.

⁷⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 21.

⁷⁶ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 35.

⁷⁷ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 31.

“Bihruz kültür açısından iki arada kalmıştır. İnsanı kavuran Osmanlı klasik eğitiminden geçmediği gibi, Batı beşeri ilimlerinden bir şey anlamamaktadır. Bihruz Beyin en dikkat çekici yanı Batı uygarlığının maddi yanına olan aşırı tutkunluğudur. Atlı arabalara babasının servetini feda eder... Elbiselerini şehrin en pahalı terzisinde diktirir ve şehre yalnız elbise ve gömlek almak veya saç tıraşı olmak için iner... ‘Barbarca’ olarak nitelendirdiği eski Türk göreneklerini küçümser... şehrin halk kesiminde yaşamaz... aristokratik tavırlar takınır... konuşmasını Fransızca sözcüklerle süsler.”⁷⁸

Bihruz Beyin bu hali Mardin’e Rus toplumunu anımsatır; Bihruz Bey ile Ivan Goncharov’un Oblomov’u arasında bir analogi kurulur ve ikisinin de medeniyet hastalığına tutuldukları söylenir. Köksüzlük ve kimliksizlikte birleşen karakterler ile kültürleri aşan metinlerarası bir anlam geçişi sağlanır.⁷⁹ Mardin, Bihruz Bey modeli vasıtasıyla, edebiyatın 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda sosyal mercekleşme olarak işlev gördüğünü anlatır.⁸⁰ “Çevreye uymak” ile “çevreye yabancı kalmak” arasında sınıflandırmaya yol açtığı ve yüksek tabaka ile halk tabakası arasındaki ayrımın keskinleştiği bir toplumsal dünyada, eşikte kalan Bihruz Bey tipolojisine karşı iki taraftan da sert eleştiriler gelir. Yüksek tabaka içinde Bihruz Beyin sonradan görmeliğine büyük bir tepki birikirken; halk, bireysel tüketimi özendiren, değer yüklü göstergelere meydan okuyan bu figürden rahatsızdır. Bir manada, “Bihruz Beye karşı olan tutum, modernleşme kervanının peşine takılmış olan alt sınıf kökenli insanlardan, seçkinler tabakasının yabancılaşmış bireylerinden ve dikkatlerinin çekildiği ölçüde alt sınıftan gelenlerin oluşturduğu bir ittifaktır.”⁸¹ Toplumsal metnin realiteyi ne derece yansıttığını görmek için Bihruz Bey figürünün araçsal kullanımı, bizlere, sosyal realitenin kendisini oluşturan modernleşme çabası içindeki aydınların durumunu göstermektedir.

Öte yandan Nilüfer Göle, Aynur İlyasoğlu gibi düşünürler de romansal tipolojileri, realite ile ilişkilendirme denemelerinde bulunur. Göle’nin “Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak” isimli makalesinde,⁸² *Mızraksız İlmihal* romanı, “Müslüman öznelerin kendi üzerlerine düşünmeye başlamalarının bir örneği” olarak görülür.⁸³ Yazar romandaki genç erkek İrfan karakterini, “bize bir İslamcıyı ve radikal İslam’ı tanımlama yolunda önemli

⁷⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 38.

⁷⁹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 38.

⁸⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 43.

⁸¹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 58.

⁸² Nilüfer Göle, “Modernist Kamusal Alan ve İslamcı Ahlak”, *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, ed. Nilüfer Göle (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 19-40.

⁸³ Göle, “Modernist Kamusal Alan ve İslamcı Ahlak”, 36.

ipucu" ön değerlendirmesi ile sunar.⁸⁴ İslamcı hareketin öznesi olan İrfan, yoksul geleneksel ve dindar bir ailenin çocuğudur, geldiği büyük şehirde, üniversitede öğrendikleri ve etkilendiği çevreler neticesinde kendini devrimci İslamcı olarak addeder. Bu devrimci ruh, hayatın gerçekleriyle karşılaştığında sönecek ve siyasal İslam'dan uzaklaşacaktır. Göle, İrfan karakterinin serencamını özneye dönüş olarak şöyle okumaktadır:

"...bence roman siyasal İslamcılıktan Müslüman özneye geçişi anlatmaktadır. Yazar kendi üzerine düşünmenin modern bir aracını –edebi bir tür olarak romanı- kullanarak "Müslüman"ı özneleştirmekte, ona ses vermektedir. Bunu yapmak için İslami kimliğin kolektif tanımlarının baskısından kurtulması gerekmektedir. Paradoksun yaşandığı alan burasıdır. Siyasal İslamcılık Müslüman aktörleri yaratmakta ve güçlendirmekte ama onların kendi öznelliklerini ifade etmelerine izim vermemektedir. Roman İslamcı hareketin hikâyesini bir adım ileri götürmektedir. Şöyle ki yazar başlangıçta varlığını kolektif siyasi harekete borçlu olan, ama artık kimliği için tepkisel, başkaldıran politikalara ihtiyacı olmayan Müslüman öznenin ortaya çıkışını anlatmaktadır. Bu Müslüman kimliğin normalleşmesi olarak da okunabilir."⁸⁵

Göle'ye göre İrfan'ın durumu salt bir roman kahramanı olarak geçiştirilemez.⁸⁶ Bireyin kendine dönüşünü açıklamada veya modern bireyin varoluş sancılarını göstermede etken bir sembol olarak İrfan, modern İslamcı figürü temsil eder. Bu temsil, itiraf etme geleneğinin olmadığı kapalı cemaat yapılanmalarından özdüşünümsel tepkiler veren bireyleşme sürecine bir geçiş olarak belirirken, romandaki tipoloji, realitedeki İslamcı hareketi hem gösteren hem dönüştüren figür olarak cisimleşir. Benzer cisimleşme, İlyasoğlu'nun *Örtülü Kimlik* isimli çalışmasında da göze çarpar.⁸⁷ Dindar kadınlar üzerine yapılan saha araştırmasının verileri ile "İslamcı kadınların edebi ürünlerinin"⁸⁸ çıktılarını karşılaştırılır. Seçili İslamcı romanların başörtülü figürlerinin kendi hayatlarının yazıcısı olma talebiyle yüksek sesle direnişleri, saha araştırmasının sonuçlarıyla paralelliği İlyasoğlu'nun dilinden şöyle aktarılır:

⁸⁴ Göle, "Modernist Kamusal Alan ve İslamcı Ahlak", 36.

⁸⁵ Göle, "Modernist Kamusal Alan ve İslamcı Ahlak", 39.

⁸⁶ Göle, "Modernist Kamusal Alan ve İslamcı Ahlak", 40.

⁸⁷ Aynur İlyasoğlu, *Örtülü Kimlik* (İstanbul: Metis Yayınları, 2000).

⁸⁸ İlyasoğlu, *Örtülü Kimlik*, 90.

“İncelenen edebi metinlerde ev-içi alanın sınırların ve ev kadınlığı rolü içinde sınırlı kalmak tekrarlanan bir tema oluşturuyor; araştırma grubundan edinilen izlenimler de bu kadın grubu için tesettürü benimsemiş bir kadın olmayı ve aynı zamanda yüksek eğitimin ve ücretli çalışmanın açabileceği alanlara yönelişi bir arada kimliğin içinde birleştirmek, bağdaştırmak çabasının söz konusu olduğunu ortaya koyuyor.”⁸⁹

Neticede, toplumsal metinlere yerleşen tipolojileri, “figür” olarak okumak ve toplumsal realiteyle karşılaştırılabilecek bir yere iğnelemek, çalışmaların açıklama kapasitelerini gösteren, okuyucunun anlam dağarcığında imaj yaratabilmesine yardımcı olan unsurlar olarak etkilidir. Toplumların zihniyet yapılarını çözümlerken eriştiğimiz bilgi kümesinin şümulü varlığının analiz sürecine fayda sağlayacağı ilkesi, bu bağlamda anlamlanır. Karakterlerin kıyafetlerinin, dilinin, üslubunun veya edimlerinin toplumsal alanda tekrar veya taklit edilmesi, bir devrin modasını belirlemesi -yeni doğan çocuklara isim verdirmesi gibi-⁹⁰ kültürün aktüel temasının örnekleridir. Dolaysız ya da dolaylı kültürel koşulların çevrelediği metin içi karakterler ne kadar yaratım olarak konumlansa da dönemin koşullarından etkilenen ve dönem aşırı koşulları etkileyebilecek potansiyeli bünyesinde taşıdığı için onları fiksiyon olarak işaretlemek isabetsiz görünmektedir. Elias’ın toplumsal düzlemi açıklarken geliştirdiği kavramlar da, bizi fiksiyon oluşumunun imkân dışılığına götürür.⁹¹ Nihayetinde, bireylerden oluşan karşılıklı bağımlılık örgülerinin “figürasyon”⁹² olarak adlandırıldığı ve bu figürasyonların “oyun” metaforu üzerinden aktarıldığı bir düzenekte, “düşünce deneyine benzetebileceğimiz bazı modeller yardımıyla toplumsal kaynaşmanın tezahürleri bir dereceye kadar pratikten bağımsız bir şekilde gözlemlenir.”⁹³ Oyunların kendisi normlaşmamış veya normlaşmış figürasyon modelleri olarak ortaya çıkar. Bir taraftan, “toplumsal süreçler, tıpkı bir oyun gibi belirsiz ve denetlenemezdir, sosyolojik araştırmanın görevi, tam da bu kör, kontrolsüz seyirleri insan aklına açmak, izah etmektir.”⁹⁴ Bu çerçevede oyunların dahi fiksiyon olarak düşünülemeyeceğini gösteren ilişki ve çok yönlü gelişim imkânının açıldığı basitleştirilen bir model karşımızdadır. Romanlardaki figürleri ve bu figürlerin oluşturduğu karşılıklı figürasyon ağını, bu şekilde, iç içe geçmiş ilişkilerin tipolojileri olarak okumak ve gündelik hayatta etkinleştirmek, bir bakıma sosyolojik düşünme becerisini geliştirmek.

⁸⁹ İlyasoğlu, *Örtülü Kimlik*, 140-141.

⁹⁰ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 23.

⁹¹ Norbert Elias, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Oktay Değirmenci (İstanbul: Olvido Kitap, 2016).

⁹² Elias, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Oktay Değirmenci, 15.

⁹³ Elias, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Oktay Değirmenci, 105.

⁹⁴ Elias, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Oktay Değirmenci, 230.

İTİRAZ 3: ROMAN İNCELEMELERİ, SOSYOLOJİ DİSİPLİNİ İÇİNDE ANCAK TEKİL BİR KONU OLARAK ÇALIŞILABİLİR

Jüri üyelerinden gelen eleştirilere göre, din sosyolojisi tezleri içinde edebiyat sosyolojisi bağlamında roman değerlendirmeleri yapılabilir; fakat çalışma bu çerçevede işlenmeli, tematik olarak yol boyu konuya sadık kalınmalıdır; çünkü tezler birer sözleşme özelliği taşır; haberi verilmeyen formlar gelişigüzel kullanılamaz. Bu değerlendirme biçimi, akademide sıklıkla alıştığımız “her malumatın önceden belirtilmesi gerekir” ilkesine dayanmaktadır.⁹⁵ Hâlbuki metnin yapısının sözleşme olarak işaretlenmesi, sıkı dokulu, kalıplaşmış, yaratıcılıktan azade bir ifade biçimi oluşturur. Din sosyolojisi çalışmaları için özgür, nefes alan metinlere kapı aralamak için ikon kırıcı özelliğiyle “metinlerarasılık” yöntemsel bir çıkış sağlayabilir. Metinlerarasılık, Bakhtin’in “diyalojisinden” mülhem geliştirilen, Kristeva’ya ait bir kavramdır;⁹⁶ kavram, her metnin ve türlü metinlerin kompozisyonundan bir araya gelen yeni bir metin olduğu önermesine dayanırken yapıların birbiri arasında kurulan sıkı ve vazgeçilmez bağlantı evrenini açıklar. Türkiye’de başta dilbilim olmak üzere edebiyat sosyolojisi ve göstergebilim bünyesinde değerlendirilecek çalışmalarda roman-realite varlığı, ana eksenini *metinlerarasılık* olarak işaretlenebilecek incelemelerde tartışılır. Aktulum’un bu ekseninde ürettiği çalışmalar bize genel bir perspektif sunar. Öncelikle Aktulum metinlerarasılığın nasıl gerçeklikle ilişkilendirilebileceğini açıklamak için metin konusunda temel klasik tanımlamalara yer verir, ardından anlatı bilimcileri, odaklandıkları meseleler etrafında kısaca kategorize eder.⁹⁷ Metinlerarasılık başlangıçta sadece metnin yazınsallığının bir işareti olarak diğer metinlere gönderme yaparken ardından bahsi geçen metnin refere ettiği diğer metinleri aşarak toplumsal realiteye ulaşır. Metnin “aynı zamanda gerçeklik ya da gerçeğe ilişkin verilerle”⁹⁸ açıklanması bir tür dönüşümdür. Bir diğer ifadeyle, “metin odaklı yaklaşımdan, dönüşümü belirleyen bir unsur olarak gerçeği göz önünde bulundurma anlayışına”⁹⁹ geçilmiştir. Metinlerarasılık kavramını inceleme birimi olarak masaya yatırmak “gerçeklik” ve alakalı “göndergesellik” olguları ile ilişkisini çözümlenmek, Goldmann, Zima, Bakhtin ve Kristeva’yı aşan bir yola varır. Metin artık yalnızca kendine gönderme yapan metinsel bir etki olarak algılanmamalıdır.¹⁰⁰ Aktulum’a göre “toplumsal koşullar metinlerarası bir yapılanmayı hazırlarken, yapısalcıların ve postyapısalcıların her şeyi metinsel bir etkiye bağlama,

⁹⁵ Hâlbuki Bourdieu’nun pür sosyal realiteyi eleştirdiği metinlerinde Kafka veya Mr. Ramsay birden çıkar ve sonra kaybolur. Bk. Bourdieu, *Eril Tahakküm*; Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi: Pascalca Düşünme Çabası*.

⁹⁶ Akt. Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler* (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000).

⁹⁷ Kubilay Aktulum, “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, *Bilig* 85 (2018), 234.

⁹⁸ Aktulum, “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, 236.

⁹⁹ Aktulum, “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, 237.

¹⁰⁰ Aktulum, “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, 237.

metinlerarasılığı metnin yazınsallığının bir ölçütü olarak görme vb. kuramsal eğilimlerinin yetersizliğini olmasa bile eksikliğini ortaya koymaktadır.”¹⁰¹

Diğer yandan metinlerarasılık akademik konuşma diline yerleşmiş ve doğallaştırılmış haliyle var kabul edilirken, çatışma yaratmamaktadır. Mesela, Mehmet Tayfun Amman *Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumunda “Türkiye’de Din Sosyolojisinde Teori ve Kavram Zafiyeti”* isimli bildirisini¹⁰² sunarken metinlerarası bir yöntemi konuşturur ve “medeniyetin kültüre kök salma” durumunu *Küçük Prens*’ten bir alıntı yaparak açıklar.¹⁰³ Dahası özgüvensiz akademisyenleri anlatabilmek için Livaneli’nin *Mutluluk* isimli romanındaki figür ile kurduğu analogiyi şöyle resmeder:

“Akademisyenlerimizde öz güven zayıflığı diye bir durum da var. Zülfü Livaneli’nin *Mutluluk* isimli romanından bir alıntı yapmak istiyorum. Bu romanın başkahramanı bir profesör. Livaneli profesörü şöyle konuşturur ‘çeşitli ülkelerden bilim adamları ile birlikte bir araya geldiğinde konuşmayı bir süre götürebiliyor ama iş Latince ya da yunanca kavramlara dayanınca susmak zorunda kalıyordu. Çünkü o kökten gelmiyordu. Toplantılara katılan Arap aydınlarıyla da anlaşamıyordu. Çünkü doğu dünyasından da gelmiyordu. Dolayısıyla Latince, yunanca ve Arapçanın birbiriyle ilişkili yüzyıllar içinde geliştirdiği ortak felsefi ve bilimsel terminolojiden yoksundu. Kelimesi olmayan kavramları yok sayıp hep belli klişeleri tekrarlayan gündelik sığ ve köksüz bir kültür ortamından geliyor olmanın acısını hissediyordu profesör. Herkes sürükleniyor diye yazdı Doğulu ve İslami geçmişin ahlaki değerlerden sisteminden kopmuş Batılılaşma politikaları uyguladığı halde Batı değerleri ile bütünleşmemiş köksüz bir toplumda referans noktalarının kayboluşu, toplumu bir arada yaşatan yazılı olmayan kurallar dizisi burada yok’.”¹⁰⁴

¹⁰¹ Aktulum, “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, 235.

¹⁰² Amman’ın sözlü sunduğu bildiri, metin olarak yayınlanmamıştır, ses kayıtları sonradan çözümlenerek bire bir cümleleri nakledilmiştir.

¹⁰³ Küçük Prens’ten bir alıntı yapayım. Benim çok sevdiğim kitaplardandır. Küçük Prens çölde bir çiçeğe rastlar, üç taç yapraklı önemsiz bir çiçektir bu. Basit bir çiçektir. Ona sorar: İnsanlar nerede? Çiçek birkaç yıl önce oradan bir kervanın geçtiğini görmüştür. İnsanlar mı der? Sanırım yeryüzünde onlardan 6 ya da 7 tane var. Fakat nerede oldukları bilinemez çünkü rüzgâr onları savuruyor. Bir çiçeğin gözüyle bakın bir kervan geçmiş oradan, insanlar rüzgârla savrulan köksüz varlıklar. O yüzden nerede oldukları bilinmez. Medeniyet kültürün mekâna kök salmasıdır. Her toplumun kültürü vardır her toplumun medeniyeti yoktur (Mehmet Tayfun Amman, “Türkiye’de Din Sosyolojisinde Teori ve Kavram Zafiyeti”, *Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumu (Türkiye-Aksaray, 10-12 Mayıs, 2018)*).

¹⁰⁴ Amman, “Türkiye’de Din Sosyolojisinde Teori ve Kavram Zafiyeti”.

Metinlerarasılık işleminde vurgulanması gereken husus, yaratıcılığa dayandığı gerçeğidir. Sosyoloji veya din sosyolojisi alanında yaratıcılık ne kadar imkân dâhilindedir? Alanda beklenen, bilinen yöntemlerin kullanılması genel kabullerden biridir. Dogmatik bir metodoloji içine hapsolmek, yapılmayanları “yapılmaz zannetmek” problemler arasında görünmektedir. Toplumsal ilgilendiren her metnin -ki bu metinlere romanlar, hikâyeler, şiirler, deyimler, atasözleri, özdeyişler vs. de dâhildir- nasıl toplumsal yatkinlikler seti oluşturabildiği gözden kaçmaktadır. Üstelik genç araştırmacıların yeni koridorlar açma girişimleri, sınırları aşan bir adım olarak değerlendirilmekte; özgürlük, zihinsel bir handicap gibi belirmektedir. Araştırmacıların kurumsal yükleri, pragmatik yazarlık formuna götürmekte, metinsel hazzı “korkutucu” hissettirmektedir. Oysaki öğrenciler kurumsal yüklerinden kurtuldukları zaman, yaratıcı düşünmeye başlayacaklar, haz duydukları metinleri üretebilecekler; metinlerin gerilim yaratmasından, şarkı söylemesinden, sürpriz yapmasından ve karşındakileri rahatsız etmesinden korkmayacaklardır.¹⁰⁵

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ YERİNE

Akademik habitusun sınırları içinde, belirlenmişlikleri yıkmak, paradigmal değişiklik gerektirecektir. Olay-olgu arasındaki bağlantıları kurma, alan araştırmalarından yeni kavramlar üretebilme, kültürü yaratan, onu etkileyen ve aynı zamanda ondan etkilenen iç içe geçmiş figürasyonlar ağını çözümlayebilmenin yolu belki de Bourdieu’un en kışkırtıcı metinlerinde gömülüdür. Bourdieu’nun akademik aklın eleştirisine Pascalca düşünme çabası olarak önerdiği yöntemde, nesnelcilik ve öznelcilik aşırılıklarını aşmaya izin veren ilke temel alınır: “uzam vasıtasıyla, evren beni bir nokta gibi kapsar/anlar ve yutar; ben de, düşünce vasıtasıyla, onu kapsar/anlarım.”¹⁰⁶ Bourdieu bu formülle toplumsal uzamı pratik olarak içeren “beni” kuşatır.¹⁰⁷ O zaman kişinin toplumsal dünyaya konum alışı kaçınılmazdır; fakat bunu bilebildiği ölçüde engeli aşabilir. Bu tip tersine çevirme diyalektiğinin belki de en çok yanında sosyoloji durur: çünkü sosyoloji, “cehaletin ya da bilginin kibirli reddinin düşüncüyü mahkûm ettiği sefaletin ve zayıflığın en yaygın biçimlerin[in] birinden kurtulma olanağını, çoğu zaman hiçbir şeyi değiştirmeyen sözde radikal kopuşlardan daha fazla sunabilecek niteliktedir.”¹⁰⁸

Pascalca düşünme egzersizleri, içinde bulunulan homo academicusun skolastik evrenini sorgulamayı gerektirecektir. Skolastik evren, “az çok radikal yeniliği olan bir dizi varsayıma para-doksal (kanaate aykırı) bir bağlılığı ve buna bağlı olarak olağan deneyimin

¹⁰⁵ Ann Game & Andrew Metcalfe, *Tutkulu Sosyoloji*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999, 49).

¹⁰⁶ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 157.

¹⁰⁷ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 158.

¹⁰⁸ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 158.

bilinmeyen ve anlaşılmadan kalan bahis ve aciliyetlerinin keşfini varsayar.”¹⁰⁹ Fakat akademideki kurumsallaşmış ciddi oyun oynanabilecek rasyonel düzlemde, oksimoron olarak ifade edilebilecek “epistemik doksanın”¹¹⁰ açık ve kendinin bilincinde devam eden bir özerkleşme süreci, kanıları doğurur. Kanıların doğallaştırılması veya doğal kabul edilmesi sonrasında büyülenen homo academicus, seçilmişlik hissiyatı ile ürettikleri ve ürünlerini alanlar arasına set koyar. Bourdieu, bürokratik asalet unvanı gibi güvenceye alınan makamın skolastik aristokrasizmi oluşturduğunu ve eskiden özgür insan-köle arasındaki farka benzer bir ilişki tipi yarattığını söyler.¹¹¹

Skolastik aristokrasizm gölgesinde, kanonik yazarlar veya metinlerin kılavuz görevi ifade etmesi “programlanmış” eserlerin üretilmesi sonucunu verir. Bourdieu için dikotomik bakış açısının kurguladığı kavramları, kemikleşmiş kuramları sorgulamak, bir bakıma “skolastik aklı eleştirmektir”; bu durum ilk başta, radikal bir kuşku ile skhole ve skolastik eğilimleri taramayı gerektirir.¹¹² Taramayı başlattığımız vakit, elbette dilin gündelik rutinindeki pratiklerin ifade biçimi ile skolastik evrenin toplumsal olarak denetimli hüküm süren sözcelemeleri arasındaki farklılıklar karşımıza çıkacaktır. Skolastik evrenin yaratıları bilgi, etik ve estetik sahalarında, sistematik yanlışlara kaynaklık ederken; homo academicus kendi ağı içinde “episteme-merkezli”¹¹³ anlayışı ile onun dışındaki olabilirlerin imkânını saf dışı bırakmaktadır. Bir nevi kavim merkezilik zindanında “nesnesine ilişkin olarak benimsediği kuramsal tutumu, onu mümkün kılan toplumsal koşulları ve bu koşullar ile analiz ettiği pratiklerin kaynağındaki koşullar arasındaki uçurumu analiz etmeyi”¹¹⁴ atlamaktadır. “Düşündüğümüz dünyanın, yaşadığımız dünya olmadığını”¹¹⁵ hatırdan çıkarttığımızda kendi pratik deneyimlerimizden de kopma başlar.

Skolastik evren, “dünyanın anlamı üzerine ilkel bir konsensüs sağlayan ve karşılaşmayı, diyalogu, rekabeti, hatta çatışmayı olanaklı kılan sessizce kabul edilmiş bir dizi basmakalıp temin eden herkesçe paylaşılan bir aşikârlıklar havuzudur.”¹¹⁶ Bu havuzu, Elias da kendi tümceleri ile “hiçbir şekilde esnek olmayan düşünce sistemlerini Prokrust yatağına zorla yatırma”¹¹⁷ çabası olarak görmektedir. İster aşikârlıklar havuzu ister Prokrust yatağı diyelim bu durumdan kurtulmanın yolu düşünümSELLİK çabasından geçmektedir. DüşünümSELLİK, öznenin, doksik uykuya dalanların arasından sıyrılarak, silkelenerek

¹⁰⁹ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 23.

¹¹⁰ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 27.

¹¹¹ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 39-40.

¹¹² Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 46.

¹¹³ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 66.

¹¹⁴ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 66.

¹¹⁵ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 66.

¹¹⁶ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 119.

¹¹⁷ Elias, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Oktay Değirmenci, 146.

çubuğu öbür tarafa büktüğü¹¹⁸ kendini sorguladığı anda ortaya çıkar. Düşünümsellik ilkesine tabi olan çözümleyici, skolastik evrenin kendi içinde epistemokratik sosyodise¹¹⁹ yaratabileceğini bilir ve bu sosyodisenin simgesel şiddet olup olmayacağını sorgular. Nihayetinde simgesel şiddet karşısındakinin rızasıyla veya “ona maruz kalanların da iş birliğiyle”¹²⁰ kurulduğundan, çözülmesi kolay olmayan bir süreçtir. Bourdieu simgesel şiddete meydan okuyarak paradigmat sıçrama yaptığı satırlarında, Baudelaire’den mülhem metin okuması önerirken, bir düşünme biçimi olarak telakki ettiği sosyolojiyi, edebi metinlerle bütünleşik varsayarak, şiir ve felsefe arasında metinlerarası bağlantıyı bir model olarak aktarır.¹²¹

Sonuçta, akademinin kendi skolastik evreni içinde yeni yazınların deneyimlenmesine fırsat vermek, düşünümsel bir çabanın kucaklayıcı gücüne kalmıştır. Bu çaba, aktüelleştirme, mevcut kılma ve güncel hale getirme hususunda ‘figürlerin’ yardımcı olabileceği gerçeğini kabul ederek, onları yazınsal kurgunun gelişigüzel paragraflarında referans olarak kullanmayı doğallaştırmaktadır. Nihayetinde, düşünümsel çaba içindeki metin yazarı, kendi bulunduğu toplumsal figürasyon ağının sürtündüğü binlerce diyalojik iplik arasında, “keyfilik” olarak kolaylıkla anlamlandırılmayacak kadar ciddi bir toplumsal kurgunun figürü olduğunun farkındadır. Bu figür, zihniyet ürünü olan her türlü çıktıyı metinlerarası okumaya tabi tutarak, modelleri, bir müdahale ile serildikleri Prokrust yatağından kaldıracak, silkinmelerine müsaade edecek, belki konfor bozacak, şaşırtacak, belirlenmiş ölçülere uymayacak fakat “bırakın metinleriniz şarkı söylesin” diyebilecektir.

KAYNAKÇA

Aktulum, Kubilay. *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.

Aktulum, Kubilay. *Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği*. *Bilig* 85 (2018), 233-256.

Albrecht, Milton C. “The Relationship of Literature and Society”. *American Journal of Sociology* 59/5 (1954), 425-436.

Alver, Köksal. “Sosyolojik Eleştiri: Sosyolojik Okumaya Giriş”. *Edebiyat Sosyolojisi*. ed. Köksal Alver. 215-226. Ankara: Hece Yayınları, 2004.

¹¹⁸ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 207.

¹¹⁹ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 90.

¹²⁰ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 203.

¹²¹ Bourdieu, *Akademik Aklın Eleştirisi*, çev. P. Burcu Yalım, 108.

Amman, Mehmet Tayfun. "Türkiye'de Din Sosyolojisinde Teori ve Kavram Zafiyeti". *Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumu (Türkiye-Aksaray, 10-12 Mayıs, 2018)*.

Arlı, Alim. *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin*. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Bakhtin, Mihail. *Karnavaldan Romana*. çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.

Bakhtin, Mihail. *Söylem Türleri ve Başka Yazılar*. çev. Okan N. Çiftçi. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.

Barthes, Roland. *Bir Deneme Bir Ders: Eiffel Kulesi ve Açılış Dersi*. çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2008.

Barthes, Roland. "Gerçek Etkisi". *Dilin Çalışma Sesi*. çev. Ayşe Ece vd. 167-174. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2013.

Berger, Morroe. *Real and Imagined Worlds: The Novel And Social Science*. Harvard: Harvard University Press, 1977.

Bourdieu, Pierre. *Eril Tahakküm*. çev. Bediz Yılmaz. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

Bourdieu, Pierre. *Akademik Aklın Eleştirisi: Pascalca Düşünme Çabası*. çev. P. Burcu Yalım. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 2016.

Çelik, Safiye. *Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Mehmet Akif Ersoy*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Efe, Mehmet. *Mızraksız İlmihal*. İstanbul: Kaknüs, 1993.

Elias, Norbert. *Sosyoloji Nedir?*. çev. Oktay Değirmenci. İstanbul: Olvido Kitap, 2016.

Escarpit, Robert. *Sociology of Literature* (No. 4). London: Frank Cass, 1971.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Bayburtlu Zihni: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Ülkü Basımevi, 1950.

Game, Ann & Metcalfe, Andrew. *Tutkulu Sosyoloji*. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.

Goldman, Lucien. *Diyalektik Araştırmalar*. çev. Afşar Timurçin & Mehmet Sert. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.

Goldmann, Lucien. "Sosyolojinin Epistemolojisi". çev. Bekir Balkız. *Sosyoloji Dergisi* 31 (2014), 123-134.

Goldmann, Lucien. *Roman Sosyolojisi*. çev. Ayberk Erkay. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2005.

Göle, Nilüfer. "Modernist Kamusal Alan ve İslamcı Ahlak". *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*. ed. Nilüfer Göle 19-40. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

İlyasoğlu, Aynur. *Örtülü Kimlik*. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

Kösemihal, Nurettin Şazi. "Edebiyat Sosyolojisine Giriş". *Sosyoloji Dergisi* 2/19-20 (1964), 1-37.

Kösemihal, Nurettin Şazi. "Yurdumuzda Edebiyat Sosyolojisiyle İlgili Araştırmalar". *Sosyoloji Dergisi* 2/21-22 (1967), 185-192.

Laurenson, Diana & Swingewood, Alan. *The Sociology of Literature*. Londra: Paladin, 1972.

Lukacs, Georg. *Roman Kuramı*. çev. Cem Soydemir. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

Livaneli, Ö. Zülfü. *Mutluluk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.

Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Orr, John. *Tragic Realism and Modern Society: Studies in the Sociology of the Modern Novel*. London: Macmillan Press, 1977.

Petkova, Sonya. "Mikhail Bakhtin: A Justification of Literature". *Stanford's Student Journal of Russian, East European, and Eurasian Studies* 1 (2005), 1-12.

Roof, Wade Clark. "Research Design". *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*. ed. Michel Stausberg & Steven Engler. 68-81. Londra & New York: Routledge, 2011.

Sartre, Jean-Paul. *Edebiyat Nedir?*. çev. Bertan Onaran. İstanbul: Can Yayınları, 2006.

Soykan, Ömer Naci. *Edebiyat Sosyolojisi, Kuram ve Uygulama*. İstanbul: Dönence Yayınları, 2009.

Stael, Mme De. *Edebiyata Dair*. çev. Safiye Hatay & Vahdi Hatay. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1952.

Şen Altın, Neslihan. *Edebiyat Sosyolojisi Açısından Postmodern Romanın Toplumsal Temelleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Ülgener, Sabri F. *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

Vice, Sue. *Introducing Bakhtin*. Manchester: Manchester University Press, 1997.

Watt, Ian. "Gerçekçilik ve Romansal Biçim". drl. ve çev. Mehmet Sert. *Gerçekçilik ve Romansal Biçim*. İstanbul: Yirmi Dört Yayınevi, 2. Basım, 2006.

Wuthnow, Robert. "Sosyoloji ve Din". çev. İhsan Çapçioğlu. *Toplum Bilimleri Dergisi* 1-3/1-6 (Ocak-Haziran 2006-2009), 229-248.

Zima, Pierre V. *Manuel de Sociocritique*. Paris: l'Harmattan, 2000.